

Verwantschap en vervreemding in de Latijnse Carmina Epigraphica

door

PROF. DR. G. M. SANDERS

I. DRAAGWIJDTE DER CARMINA

De Latijnse metrische epigrafie bezit, als bron van inlichtingen over de Romeinse oudheid, de eenvoud noch de geringheid van diepgang waarmee zij zich op het eerste gezicht aandient. Net als zij in de handboeken voor epigrafie ternauwernood wordt aangeroerd en tot dusver in de monografische productie alleen dissertaties heeft uitgelokt¹, zo wordt zij buiten de kring der 'carministen' doorgaans als litterair verschijnsel onderschat en als cultuurhistorische documentatie overhaast beoordeeld².

1. Handboeken (sedert de uitgave der *Carmina Latina Epigraphica*, = CE, door Fr. Buecheler, Lipsiae, I 1895, II 1897; suppl. door E. Lommatszsch, *ibid.* 1926; repr. Amsterdam 1964): niet of ternauwernood bij S. Ricci (Milano 1898), R. Cagnat (Paris 1914⁴), J. C. Egbert (New York 1923²), J. E. Sandys & S. G. Campbell (Cambridge 1927²), P. Batlle Hugué (Barcelona 1946, repr. 1963), R. Bloch (Paris 1964³); wel bij W. M. Lindsay (Boston 1897); de christelijke CE (vaak Latijnse én Griekse; de Latijnse CE staan grotendeels verzameld bij E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, = ILCV, Berolini, I 1925, II 1927, III 1931; ed. alt. J. Moreau, *ibid.* 1961; suppl. + J. Moreau & H.-I. Marrou, *ibid.* 1967) beter behandeld: bij S. Scaglia (Romae 1909), O. Marucchi (Milano 1910), R. Aigrain (Paris 1912), C. M. Kaufmann (Freiburg i.Br. 1917), F. Grossi Gondi (Roma 1920), A. De Capitani d'Arzago (Milano 1946), P. Testini (Roma 1958).

Dissertaties (eveneens sedert de uitgave der CE): C. Caesar (Bonn 1896), G. Hartke (Bonn 1901), G. W. Van Bleek (ed. Rotterdam 1907), J. Gensichen (Greifswald 1910), J. A. Tolman (Chicago 1910), J. C. Logemann (ed. Rotterdam 1916), G. Minasi (Roma 1920), E. Galletier (Paris 1922), E. Lissberger (Tübingen 1934), A. B. Purdie (ed. London 1935), H. Roth (Giessen 1935), A. Brelich (Budapest 1937, repr. 1964), R. Lattimore (Urbana 1942, repr. 1962), S. Mariné Bigorra (Barcelona 1952), R. P. Hoogma (ed. Amsterdam 1959), G. Sanders (ed. Brussel 1960, *ibid.* 1965). Niet-uitgegeven doctorale dissertaties (dactylogr.): R. Besouw (Bonn 1941), F. J. Bruns (Göttingen 1950), J. W. Zarker (Princeton 1958), H. Krummrey (Halle/Saale 1961; zie nu echter *Helikon* 3, 1963, 278-300; 5, 1965, 318-339; *Klio* 48, 1967, 107-159). De CE eveneens verwaarloosd in het epigrafisch handboek van I. Calabi Limentani (Milano 1968²).

2. Onderschat: e.g. E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule (...)*, II, Paris 1865, blz. 406-407; E. Loefstedt, in *RhM* 67 (1912) 211; F. Marx, in *RhM* 78 (1929) 423-425; J. Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles 1901 (repr. 1967), blz. 283-289. Geïgnoreerd bij bv. A. Chorus, *Het beeld van de mens in de oude biografie en hagiografie*, Den Haag 1962; W. A. Edwards, *What we don't know about the Romans*, *CJ* 42 (1946-47) 325-329; G. Hoffmann, *Das Wiedersehen jenseits des Todes*, Leipzig 1906; L. Ruhl, *De mortuorum iudicio*, Giessen 1903. Wel kentering ten goede, vooral in de paar

Wil zij op haar juiste waarde benut zijn, dan mogen best twee uitersten worden vermeden. Enerzijds kan zij niet voetstoots gearangschikt worden bij documenten als de niet-litteraire papyri of de graffiti, als ware zij in dezelfde mate een argeloos getuigenis van het dagdagelijkse leven. Anderzijds geeft zij evenmin het welgeordend credo weer van de antieke wereldbeschouwing. Haar metrische vorm en haar kunstzinnig-bedoelde uitdrukking manifesteren immers een graad van reflexie waardoor de individuele spontaneïteit niet steeds gewaarborgd lijkt, of – anders gezegd – in de *carmina epigraphica* treedt de antieke mens op voor het voetlicht, uitgedost in de gevoelens en voorstellingen door de omstandigheden gevergd, met de bedoeling door een publiek te worden gezien, beluisterd en bijgevallen. Maar dit vermag de zowat 3.000 metrische inscripties ook weer niet te herleiden tot een verzameling van ruw geschat 15.000 versregels waaraan de filologie alleen het boeiende spel zou bedrijven der Quellenforschung, der studie van de letterkundige topiek of der opsporing van *loci similes* aan de (school)auteurs ontleend³.

In de drie hoofdvormen der metrische epigrafie, de wij-, ere- en grafopschriften, geeft de antieke psyche zich immers wél bloot, zij het dan niet steeds verrast en onverhuld. Haar idee over de verhouding tussen godheid en mens, haar streven naar vereeuwiging

laatste decennia : bv. H. Bardon, *La littérature latine inconnue*, II, Paris 1956, blz. 222-227 ; E. Bethe, *Abnenbild und Familiengeschichte bei Römern und Griechen*, München 1935, blz. 45-48 ; Fr. Boemer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom*, IV, Wiesbaden 1963, blz. 138-205 ; M. Cary & T. J. Haarhoff, *Life and Thought in the Greek and Roman World*, London 1959⁷, blz. 174-178 ; F. Ermini, *Storia della letteratura latina medievale dalle origini alla fine del secolo VII*, Spoleto 1960, blz. 561-571, 607-611 ; G. Misch, *Geschichte der Autobiographie*, I, 1-2, Bern 1949-50³, blz. 229-238, en II, 2, Frankfurt a.M. 1955, blz. 475-481 ; D. R. Stuart, *Epochs of Greek and Roman Biography*, Berkeley 1928, blz. 198-208, 225 ; A. Stuijber, *Refrigerium interim (...)*, Bonn 1957, blz. 105-120 ; zie reeds P. Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne (...)*, III, Paris 1905, blz. 431-445.

3. Quellenforschung : C. Hosius, *Inscriptliches zu Seneca und Lucan*, RhM 47 (1892) 462-465 ; G. Kaibel, *Sepulcralia*, Hermes 35 (1900) 567-572 ; R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1942 (repr. 1962), blz. 341-342 ; B. Lier, *Topica carminum sepulcralium Latinorum*, Philologus 62 (1903) 445-477, 563-603, en 63 (1904) 54-64 ; S. Mariné Bigorra, *Inscriptiones hispanas en verso*, Barcelona 1952, blz. 194-198 ; G. Munno, *Le pretese fonti delle iscrizioni funerarie latine*, Atene e Roma 14 (1911) 359-366.

Letterkundige topiek : J. Esteve-Forriol, *Die Trauer- und Trostgedichte in der römischen Literatur untersucht nach ihrer Topik und ihrem Motivschatz*, München 1962, *passim* ; E. Galletier, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris 1922, blz. 191-211 ; E. Lissberger, *Das Fortleben der römischen Elegiker in den Carmina Epigraphica*, Tübingen 1934, blz. 132-139 ; Mariné Bigorra, *o.c.*, blz. 201-209 ; J. Tolckehn, *Die inschriftliche Poesie der Römer*, NJA 4 (1901) 161-184.

Loci similes : W. Heraeus, *Lateinische Gedichte auf Inschriften*, Hermes 48 (1913) 450-457 ; C. Hosius, *Römische Dichter auf Inschriften*, RhM 50 (1895) 286-300 ; verdere bibliografie : zie n. 14.

door de materiële onvergankelijkheid van de steeds gelezen stenen tekst, haar offergave van incantatorisch geformuleerde gevoelsherinnering aan de dode betekenen zovele momenten uit de antieke levensopvatting die door de literatuur wel fraaier, intenser en veelzijdiger, maar niet even veelvuldig, sociaal-gespreid en pretentieloos worden betuigd. Overigens, alleen reeds uitwendig beschouwd bieden de metrische inscripties een belering die slechts node zou worden gemist. Metrische vormgeving, taalgebruik en formulering lichten in over linguïstische verschijnselen, cultuurspreiding en -niveau. De verbreiding van het epigrafische *carmen* naar tijd, ruimte en sociale geleding levert een dwarsdoorsnede op der antieke cultuurontwikkeling waarvan de bewaarde uitingen wel afhankelijk zijn van het toeval der archeologische vondsten doch niet van de uitzuivering door schoolgebruik, wisselende ideologie en kopiïstenbedrijvigheid gepleegd. De gevoelsreactie, tenslotte, der hoofdzakelijk funeraire *carmina* stoelt niet allereerst op de vrije dichterlijke inspiratie maar op de onvermijdelijke ervaring van het doodsgebeuren.

De meest opvallende bekoorlijkheid der metrische inscripties ligt echter in het feit dat zij, meestendeels uit de maatschappelijk-lagere stand afkomstig, een horizont ontsluiten op de wereld van overtuiging, verbeelding en gevoel van de 'kleine man uit de straat'⁴. Epiek, lyriek, wijsbegeerte, welsprekendheid, historiografie, rechtsgeleerdheid, technische eruditie, schoolhandboeken doen dit voor Rome niet. Toneel, roman en satire ongetwijfeld wel, maar dan vaak vertekend in de lachspiegel van boertigheid,

4. Zie F. F. Abbott, *The Common People of Ancient Rome*, New York 1917², blz. 79-116; W. Beare, *Latin Verse and European Song*, London 1957, blz. 177-192; Boemer, *o.c.* n. 2, blz. 166-205; F. J. Bruns, *Vier Kapitel zu den Carmina Sepulcralia Latina in ihrer Eigenschaft als Zeugnisse für das Leben und Denken des kleinen Mannes der römischen Kaiserzeit*, Göttingen 1950, blz. 1-2; Cary & Haahrhoff, *o.c.* n. 2, blz. 174-178; A. De Marchi, *La filosofia dei morti nelle iscrizioni sepolcrali latine*, Atene e Roma 13 (1910) 65-75; H. Focillon, in F. Plessis, *Poésie latine, Epitaphes*, Paris 1905, blz. XV-LX; J. B. Frey, *Corpus inscriptionum iudaicarum* (...), I, Città del Vaticano 1936, blz. X, en in *Biblica* 13 (1932) 129; Galletier, *o.c.* n. 3, blz. 92, 154-159, 325; A.-M. Guillemin, *Le public et la vie littéraire à Rome*, Paris 1937, blz. 46-49, 77-86, 106; G. Herrlinger, *Totenklage um Tiere in der antiken Dichtung*, Stuttgart 1930, blz. 114; I. Kajanto, *On the 'freedom of expression' in Latin Epitaphs*, *Latomus* 27 (1968) 185-186; J.-M. Lassère, *Sentiments et culture d'après les épitaphes latines d'Afrique*, *Bull. Assoc. Budé* 4, 2 (1965) 209-227, hier 214-218; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 16; Le Blant, *o.c.* n. 2, blz. 409; *ab eod.*, *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, Paris 1890, blz. 53-54; H. Mattingly, *Christianity in the Roman Empire*, Ottago 1955, blz. 22; H. V. P. Nunn, *Christian Inscriptions*, Eton 1951, blz. 16; B. Rawson, *Family Life among the Lower Classes at Rome in the First Two Centuries of the Empire*, *CPh* 61 (1966) 71-83; A. C. Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, Washington 1941, blz. 8; G. Steinmetz, *Was uns römische Grabinschriften erzählen können*, *Verhandl. Hist. Vereins Oberpf. Regensb.* 80 (1930) 64-84.

sarcasme of zelfs zedepreek. Aan de gewone man als zodanig gaat de antieke literatuur voorbij, of zij neemt hem niet ernstig op.

Eén kans krijgt hij, in een genre waaruit van na de Scipiones tot Diocletianus toe de hogere stand liefst afwezig blijft : het vers dat, in de steen gebeiteld, het efemere moment van zijn dank aan de goden, van zijn eerbetuiging of eigen lof en, nog het meest, van zijn ontmoeting met de dood voor altijd vastlegt. Dank zij deze volksere inscripties, hier vaak ook proza inclusief, worden veelszins leemten in de traditionele historische bronnen aangevuld en misvattingen uit de fraaie letteren gecorrigeerd, door inlichtingen van ethnische, onomastische en demografische aard, door gegevens over sociale verhoudingen *de facto*, over aspecten van het romaniseringsproces in de wingewesten, over de godsdienstige beleving in het doorsneebestaan, het milieu der geringe beroepen, de familiale betekenis van vrouw en kind, het ongekunstelde leven buiten de grote centra en de hoge kringen. Een en ander raakt echter nog niet de wezenlijke kern van de *carmina epigraphica*, weze het alleen al omdat het hoofdpersonage van haast elk *carmen* de individuele mens is.

Wij- en ere-inscripties kunnen hier even op zij worden gezet, niet alleen omdat zij betrekkelijk weinig talrijk zijn (na aftrek van de ongeveer 2.300 funeraire opschriften die volledig genoeg bewaard bleven om een gefundeerde exegese ervan mogelijk te maken, resten nog een 700 inscripties waarvan de grotere helft op eigen beurt nog 'onbruikbare' funeraire versflarden blijken te zijn), maar meer nog omdat zij uiteraard minder ongekunsteld, minder aangrijpend en a.h.w. minder ideologisch geladen zijn. Zo er diepmenselijkheid in de metrische epigrafie kan worden ontdekt, gebeurt dit allereerst in de funeraire inscripties. Bij een eerste doorlezen nu der epigrafische grafverzen lijkt de individuele mens onder te duiken in de massa, zoals de individuele *umbra* verwaast in de infernale naamloosheid der schimmen. Deze indruk van eentonigheid (allicht de voornaamste reden waarom driekwart eeuw geleden met enig succes het bestaan van voorbeeldenformularia en beroepsrijmelaars werd vooropgesteld) ⁵ wordt zowel door

5. Voorbeeldenboeken : *status quaestionis* bij Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 17-20 ; J. W. Zarker, *Studies in the Carmina Latina Epigraphica*, Princeton 1958, blz. 110-132 ; R. P. Hoogma, *Der Einfluss Vergils auf die Carmina Latina Epigraphica* (...), Amsterdam 1959, blz. 9 n. 15.

Pro : E. Le Blant, *o.c.* n. 2, I, Paris 1856, blz. LXXV-VI ; *ab eod.*, *Manuel d'épigraphie chrétienne d'après les marbres de la Gaule*, Paris 1869, blz. 59-74 ; *ab eod.*, *o.c.* n. 4, blz. 58-65 ; R. Cagnat, *Sur les manuels professionnels des graveurs d'inscriptions romaines*, *Rev. Philol.* 13 (1889) 51-65, en in *Cours d'épigraphie latine*, Paris 1914³, blz. 286 n. 1 ; Pirson, *o.c.* n. 2, blz. 284-288 ; Focillon, *o.c.* n. 4, blz. XVI-XXI ; Monceaux, *o.c.* n. 2, blz. 444-445 ; *ab eod.*, *Enquête sur l'épigraphie chrétienne d'Afrique*, *RA* 4, 7 (1906) 177-192, hier 183-184 ; H. H.

het grote aantal en het onderwerp gewekt als door de traditionele inhoud. Oppervlakkig gezien, wordt inderdaad door elk *carmen* uittrenturen om aandacht verzocht, de lof van alle 's mensen deugden gezongen en zeer vaak een of andere opvatting over leven, dood en nabestaan beleden. Doch alleen reeds de onmiskenbare *variatio* in taal, beeld en stijl ontheft de meeste grafverzen uit de voze makelij, net als hun ontroeringskracht als authentiek wordt bewezen door het feit dat zij minstens voor de helft aan jonge doden zijn gewijd. Wat overigens nog het belangrijkste mag zijn zo men tot de levensopvatting van de volkse mens wil doordringen, ligt niet zozeer hierin dat de grafverzen tevens een treffende *variatio* in de wereldbeschouwelijke opvattingen ten toon spreiden als wel achter een gedeeltelijk decoratief arsenaal van mythologische toetsen een fundamenteel gemeenschappelijke levenswaardering reveleren⁶.

Een dergelijke vaststelling ligt eigenlijk niet voor de hand. Italiaans erfgoed betreffende het voortbestaan van de afgestorvene in het graf, Grieks-Romeinse voorstellingen over Hades en Orcus als onderaards verblijf der schimmen, elementen uit bepaalde wijsbegeerten en/of volkswijsheid die een nabestaan bevestigen, loochenen of bewust in het ongewisse laten, invloed van mysteriegodsdiensdiensten die een heilsverwachting over de dood heen laten wassen, groei van het geestelijk-aristocratische geloof in de astraliteit, cultus voor stervelingen, zelfbevestiging van het individu in een samenleving die het staatsideaal opgeeft, afbraak der voorvaderlijke geplogenheid van geloof en levenswijze, nieuwe wetenschappelijke ideeën over de ordening van het heelal, wijzigingen diensengevolge in de voorstellingen over lokalisering, morele inslag en eigengeaardheid van een hiernamaals: deze gegevens stellen in eenklank, menging of tegenspraak een mozaiek van wereldbeschouwing samen, waarvan de onderdelen ook alle in de grafverzen kunnen worden teruggevonden. Niet alleen door een kunstmatig samenlezen van elementen die uit hun verband van tijd, ruimte en sociale klasse worden gerukt, maar herhaaldelijk

Armstrong, *Autobiographical Elements in Latin Inscriptions*, Lat. Philol. Univ. Michig. Stud. 3, New York 1910, blz. 215-290, hier 239-242; E. L. Smit, *De oud-christelijke monumenten van Spanje*, 's-Gravenhage 1916, blz. 21-22; F. Grossi Gondi, *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma 1920, blz. 411-414; A. De Capitani d'Arzago, *Epigrafia cristiana*, I (...), Milano 1946, blz. 65-66; G. Susini, *Il lapicida romano* (...), Bologna 1966, blz. 67-68.

Contra: Lier, o.c. n. 3, blz. 446-448; F. C. Wick, in SIFC 17 (1909) 173; Galletier, o.c. n. 3, blz. 226-227, 254; Guillemin, o.c. n. 4, blz. 83-84; Mariné Bigorra, o.c. n. 3, blz. 191-194; Beare, o.c. n. 4, blz. 178.

6. Zie A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano*, Budapest 1937 (repr. 1964), blz. 5-31. Zie n. 8.

zelfs tot op onthutsende hoogte in de inscriptie van één enkel individu ⁷.

De bekoring is groot om dit samenhookken van uiteenlopende opvattingen in één tijd, plaats en persoon te veroordelen als een onzin die minder uit geestelijke onvolwassenheid voortspuit als samengesponnen is uit een ijdel grasduinen in de gangbare literaire motieven. Beide oorzaken zijn hier ongetwijfeld werkzaam, maar niet exhaustief. Een ruim gedeelte der stuurloosheid in de antieke levensopvatting zoals zij zich uit ter gelegenheid van het sterven, vloeit voort uit het wezen der traditionele godheid wier werking zich tot de aarde en de aardse gemeenschap beperkt, uit de ontstentenis van dogmatische geloofsregels die het geweten zouden binden en de verbeelding beteugelen, uit de geestelijke verwarring die door de heterogene samenstelling der bevolking, de diversiteit der aangepreekte levensbeschouwingen en even later de veelzijdige crisistoestand in het rijk onoverwinnelijk is geworden. Hieraan is de inhoud der epigrafische *carmina* niet ontsnapt : deze zijn er zelfs één der meest boeiende getuigenissen van.

Eén kern lijkt echter stabiel. Voor de volksmens blijft het leven het leven, de dood de dood, en wel in de rijkste en naakste betekenis van hun respectieve werkelijkheid. Zowel de ontkenning en betwijfeling als de bevestiging van een hiernamaalsbestaan, hoe dan ook geuit, moeten in de metrische opschriften naar aantal wijken voor een levensbeschouwing die leven, dood en nabestaan in één visie samenvat. Het land der levenden en het land der doden vormen de twee halfronden van de éne menselijke bestaanssfeer, van elkaar gescheiden én met elkaar verbonden door de evenaar van elks eigen sterven. De hemisfeer van het leven op aarde vult het bestaan met licht en warmte, kleur en klank, zij omgeeft de mens in brede zin met veiligheid, vrijheid en vreugde. Over de breuklijn van de dood weerspiegelt zich het aardse leven in negatiefbeeld : hier ligt de hemisfeer van duisternis en koude, van doodse somberheid en stilte, van onveiligheid, inperking en treurnis ⁸. Deze levensontleding is geen straf, zij is ook niet de irrationele vertaling van het niets-zijn. Zij is wat rest. De verbijzonde-

7. Hierover Fr. Cumont, *Lux perpetua*, Paris 1949, blz. 11, 213-215, 275, 302 ; P.-M. Duval, *La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine (...)*, Paris 1952, blz. 321-322 ; Galletier, *o.c.* n. 3, blz. 45 ; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 140-141 ; J. A. Tolman, *A Study of the Sepulchral Inscriptions in Buechele's Carmina Epigraphica Latina*, Chicago 1910, blz. 117-120.

8. Zie K. Kerényi, *Die Religion der Griechen und Römer*, München 1963, blz. 277-281 ; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 161-164, 172-177 ; G. Sanders, *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome (...)*, Brussel 1960, blz. 1-10, 164-251 ; *ab eod.*, *Licht en duisternis in de christelijke grafschriften (...)*, Brussel 1965, blz. 129-382. Vgl. L. De Bruyne, in *RivAC* 35 (1959) 172-179. Zie n. 6.

ring ervan in mythische woonsten en wezens is ook weer niet, op zichzelf, noodzakelijk vast geloof. Wat voorwerp van geloof vormt, is de 'infernaliteit', begrepen als de ontwaarding van alles wat aan het leven-op-aarde ondanks alle noden zijn unieke waarde gaf. Vanuit dit perspectief (en dit geldt zoniet voor de wij-inscripties dan toch in volle mate ook voor de honorifieke opschriften) wint de bekommering voor het blijven bestaan in de gedachtenis op aarde trouwens haar stevigste grond: het grafscript vormt voor de antieke mens de laatste verschansing in zijn gevecht tegen dood en vergeten zijn.

II. VERWANTSCHAP TUSSEN DE CARMINA UIT DE HEIDENSE WERELD

Hierdoor, zo dunkt mij, liggen drie essentiële trekken van verwantschap voor die de ongeveer 1.500 goedbewaarde grafverzen uit de niet-christelijke Latijnse wereld samenbinden. Vooreerst, de 'cultus van de naam'⁹. De centrale en onvervangbare waarde van het leven op aarde stoelt onder meer op of groeit wisselwerkend uit de onwezenlijkheid van het schimmennabestaan, uit de onzekerheid omtrent een onsterfelijkheid die, ten goede of ten kwade, na de dood de mens of zijn levensbeginsel als bewuste persoonlijkheid zou handhaven en intensifiëren, en uit de ontoereikende consolatorische kracht van een retributief hiernamaals in de waardering van wie in voorgewend of oprecht verdriet achterblijft. Slechts over één eventualiteit van beschutting tegen de *secunda mors* der vergetelheid heeft de antieke mens zekerheid en beschikking (en terzake gaven literatuur, geschiedenis, moraal en zelfs wijsbegeerte de toon aan): blijven bestaan bij, in en door de levenden op aarde.

Kon niet elkeen menen zijn naam voor de duur van het *aeterna Roma* te vereeuwigen door roemrijke daden, het was iedereen gegund de herinnering aan zijn bestaan voor een desnoods bescheiden kring te fixeren op een onvergankelijk materiaal. Gele-

9. O.m. A. Audin & Y. Burnand, in REA 61 (1959) 326; L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, III, Leipzig 1910⁸, blz. 136; U. Knoche, in Philologus 89 (1934) 108-112; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 54-55, 227-230, 241-246, 266-300; B. Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike* (...), I, Leipzig 1914, blz. 42-53; A. D. Leeman, *Gloria* (...), Rotterdam 1949, blz. 123-137; Lissberger, *o.c.* n. 3, blz. 57-59; G. Pfohl, *Monument und Epigramm* (...), Nürnberg 1964, blz. 17-18, 31; G. Ch. Picard, *Les religions de l'Afrique antique*, Paris 1954, blz. 166; A. Sullivan, in TAPhA 72 (1941) 382-391 (Cicero); Tolman, *o.c.* n. 7, blz. 90-91, 114-115; F. P. Weber, *Aspects of Death and Correlated Aspects of Life in Art, Epigram, and Poetry* (...), London 1918⁸, blz. 201-212.

genheid daartoe krijgt de gewone man alleen bij zijn dood. Materiële bestendinging moet echter, wil zij zinvol zijn, bezieling verwerven door levende aandacht, als *materia* 'geïnformeerd' worden tot een gelezen en begrepen gedachtenis. Vandaar de wens om dicht tegen de weg te worden begraven, de hinderlijke nadruk waarmee om belangstelling voor het eigen doodsgeval wordt gebedeld, de handigheid waarmee in acrosticha, in naamallusies en would be geestige wendingen het lezen van de inscriptie uitgelokt wordt. De herinnering aan de afgestorvene is aldus niet een zaak van piëteit die, plaatselijk en momenteel, alleen de dode en zijn onmiddellijke omgeving aanbelangt. De mens wil zich uitdrukkelijk ingeschakeld houden bij elke vorm van leven die aan hem voorbijtrekt: grafverzorging en offergaven worden desgevallend van de naastbestaanden verwacht en gekregen, wat uiteraard kosten vergt en voortdoring ontbeert, maar om de aalmoes van een wederwoord, om medespel in een pasklare dialoog, om het simpel lezen van de naam wordt, hoe lang ook na de dood, bij de wildvreemdste voorbijganger gebeden. Deze vorm van ver-eeuwiging behoedt de antieke mens tegen de ontleding van zijn wezen in de infernaliteit of, minstens, zij beperkt de nihilistische opvatting over wat de mens is tot gene zijde van de dood. Dit kan een bijzonder schrale vorm van 'heilsverwachting' lijken, maar hij beantwoordt veelszins aan de nuchtere opvatting over wat het nadoodse bestaan, naar doorsnee antieke zekerheid, te bieden had.

Ook de sfeer van het goddelijke ligt immers – en hiermee wordt een tweede trek van verwantschap duidelijk – in het aardse bestaan gesitueerd, het weze dat de godheid alleen uitstaans heeft met het politieke bestel dat in en door de *hic et nunc* levende generatie de goddelijke wilsbeschikking uitvoert, het weze nog dat de contractuele verhouding tussen godheid en individu (de *do ut des* mentaliteit) niet verder strekt dan net tot de drempel van de dood. De goden der levende gemeenschap zijn inderdaad wel in de wij-inscripties aanwezig, maar – een paar uitzonderingen niet te na gesproken – ternauwernood of niet in de grafverzen. Loon naar werken wordt niet van de hemelse goden verwacht, hoogstens en zelden van de infernale *numina*. Het zou, terloops aangestipt, niet onnuttig zijn de mythologische elementen bijeen te zanten, zoals zij in de volkse funeraire *carmina* aangewend zijn. Ondanks de belering terzake door het zesde boek van de *Aeneis* uitgetekend en ge vulgariseerd en, evenzeer, in weerwil van wat wijsgeren, sceptici en verlichte sarcasten desbetreffend voor waar en onwaar houden, zijn deze elementen noch uitvoerig aanwezig noch zuiver ornamenteel gebruikt. Geen infernale topografie, geen verbijzon-

dering in allerlei pittoreske bijkomstigheden, niet eens een mythologisch uitgedrukt bijgeloof krijgen hier voorrang. Eén hoofdtrek domineert: de afgunst en de roofzucht der hellewezens; één neventrek klaart bijwijlen de infernale negativiteit even op: het elyzeese landschap der 'vromen'¹⁰.

Maar de hellegoden betekenen hier almetal niet eens de meest markante goddelijke aanwezigheid. Tenzij in zover Pluto en Persephone, Tisiphone, Cerberus en Charon, en enigmatische Parcae, de infernale replek zijn van het albeheersende Fatum. Het Lot is inderdaad het grote *numen* dat de aardse levenswaarden zonder weerkeer omzet in negatieve infernaliteit. Zo er een algemeen aanwezig geloof in de godheid uit de grafverzen blijkt, dan is het onbetwifelbaar alleen dit: het Fatum beschikt over de levende mens, het is zijn angst en zijn troost, het is zijn democratisch beginsel, het is in zijn ongenaakbare onpersoonlijkheid het voorwerp van 's mensen vloek en gebed, het voltrekt aan elke sterveling het bewijs van zijn bovenmenselijk bestaan, het individualiseert zich tot elks Lot en veralgemeent zich tot aller Lot, het heeft één wezen en talrijke personificaties, het dient zich aan als de grootste gemene deler van alle opvattingen over wat de antieke mens vóór en na de dood te beurt kan vallen. Dit alles vormt een bundel aspecten die, gezamenlijk, alleen vanuit een numineuze macht werkzaam kunnen zijn¹¹.

Over het ingrijpen van het Fatum bij het sterven, — anders gezegd — over het ineensstorten van het lieve leven bij de dood, kan koel worden geredeneerd, vooral zolang de Dood de eigen dood niet wordt. Maar, zo luidt een christelijke inscriptie, *nec dolor orbatī fit ratione minor* (CE 1439,4 = ILCV 1560), „de smart van wie een kind verloor wordt niet door redeneren minder”.

10. Goden in de CE: Abbott, *o.c.* n. 4, blz. 88-95; A. G. Harkness, *The Scepticism and Fatalism of the Common People of Rome as Illustrated by the Sepulchral Inscriptions*, TAPhA 30 (1899) 56-88, hier 58-59, 65-70; A. B. Purdie, *Some Observations on Latin Verse Inscriptions*, London 1935, blz. 131-171; H. Roth, *Untersuchungen über die lateinischen Weibgedichte auf Stein*, Giessen 1935; W. Schwarzlose, *De titulis sepulchralibus Latinis (...)*, Halis Sax. 1913, blz. 29-61; Tolman, *o.c.* n. 7, blz. 52-65; G. W. Van Bleek, *Que de hominum post mortem condicione doceant carmina sepulchralia Latina*, Roterodami 1907, blz. 63-64.

11. Zie H. Armini, *Sepulchralia Latina*, Goteburg 1916, blz. 56-58; Bruns, *o.c.* n. 4, blz. 77-79; Harkness, *l.c.* n. 10, blz. 56, 70-79, 86-87; K. P. Harrington, *Conceptions of Death and Immortality in Roman Sepulchral Inscriptions*, TAPhA 30 (1899) XXVIII-XXXI, hier XXVIII-IX; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 153-158, 183-184, 316-317; Lissberger, *o.c.* n. 3, blz. 19-28; C. Pascal, *Le credenze d'oltretomba nelle opere letterarie dell' antichità classica*, I, Catania 1912, blz. 4-43; K. Pruemmer, *Religionsgeschichtliches Handbuch für den Raum der aichristlichen Umwelt (...)*, Rom 1954², blz. 435-441; B. Schroeder, *Studien zu den Grabdenkmälern der römischen Kaiserzeit*, Bonn. Jahrb. 108-109 (1902) 46-79, hier 69-70; Tolman, *o.c.* n. 7, blz. 68-75; B. Winand, *Vocabulorum Latinorum quae ad mortem spectant historia*, Marpurgi Catt. 1906, blz. 27-36.

Dit mag een derde trek zijn die de grafverzen kenmerkt: gevoel in poëzie vereeuwigd als offergave die het graf uit de rij heft en de naam van de dode treffend in de herinnering bewaart¹².

Vanzelfsprekend is het *carmen epigraphicum* niet de enige wijze waarop de hulde der naastbestaanden kan worden verduurzaamd. De versierde sarcofaag, het portretbeeld, de monumentale bouw, de graftuin enerzijds, anderzijds de eenvoudige prozatitulus waarin de gevoelstoon noch het decoratieve element hoeven te ontbreken, bevestigen een verbondenheid der levenden met de dode waardoor de rituele grafverzorging met bloemen, licht en *refrigerium* nog naar bestendigheid wordt overtroffen en uiteindelijk vervangen. Sociale stand, eigen vermogen, plaatselijke gewoonten, persoonlijke voorkeur van idee en smaak kiezen uit deze mogelijkheden wat past.

Een grafvers echter is terzake veelzijdig. Niet alleen is het beterkoop dan beeldhouwwerk en monumentaliteit of kan het er meestal moeiteloos mee worden gecombineerd, doch zijn expressievormen vergen niet de moeizame exegese die door de grafversiering wordt geëist¹³. Het is uitdrukkelijk woord en gedachte waar-

12. Rol van het gevoel: P. Boyancé, in REA 54 (1952) 289; Duval, *o.c.* n. 7, blz. 91-93; Galletier, *o.c.* n. 3, blz. 147; Grossi Gondi, *o.c.* n. 5, blz. 171-177; S. G. Harrod, *Latin Terms of Endearment and of Family Relationship* (...), Princeton 1909, blz. 1-47; Herrlinger, *o.c.* n. 4, blz. 14-29, 57-71; P. Lambrechts, in *Hommages W. Deonna*, Bruxelles 1957, blz. 322-325; Lassère, *l.c.* n. 4, blz. 209-212; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 184-198; Lier, *l.c.* n. 3, blz. 453-477; Lissberger, *o.c.* n. 3, blz. 117-119; J. C. Logemann, *De defunctorum virtutibus in carminibus sepulcralibus Latinis laudatis*, Roterodami 1916, blz. 87-89; W. Neuss, *Die Anfänge des Christentums im Rheinlande*, Bonn 1933², blz. 56; F. Poulsen, *Glimpses of Roman Culture*, Leiden 1950, blz. 199-255; Purdie, *o.c.* n. 10, blz. 56-86; G. Schreiber, *Mutter und Kind in der Kultur der Kirche* (...), Freiburg i.Br. 1918, blz. 52-54; V. Strazzulla, *Studio critico sulle iscrizioni cristiane di Siracusa*, Siracusa 1895, blz. 77-84; Tolman, *o.c.* n. 7, blz. 8-12; Weber, *o.c.* n. 9, blz. 421-427; P. L. Zovatto, *Antiche iscrizioni cristiane*, Firenze 1949, blz. 15-29.

13. Na Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942 (zie echter P. Boyancé, in REA 45, 1943, blz. 291-298; A. D. Nock, in JRS 38, 1948, blz. 154-156; K. Pruemm, in *Gregorianum* 34, 1953, blz. 640-652), vooral nog: o.a. B. Andreae, *Studien zur römischen Grabkunst*, Heidelberg 1963; J. Bayet, *Idéologie et plastique*, III (...), MEFR 74 (1962) 171-213; P. Bruun, *Symboles, signes et monogrammes*, in H. Zilliacus e.a., *Sylloge inscriptionum christianarum veterum Musei Vaticani*, II, Helsinki 1963, pp. 73-166; L. De Bruyne, *Les 'lois' de l'art paléochrétien comme instrument herméneutique*, RivAC 35 (1959) 105-186 (zie reeds *ab eod.*, *ibid.* 34, 1958, blz. 87-118); H. Fournet-Pilipenko, *Sarcophages romains de Tunisie*, Karthago 11 (1961-62) 77-166; Th. Klausner, *Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst*, I-VIII, JbAC 1 (1958) 20-51, 2 (1959) 115-145, 3 (1960) 112-133, 4 (1961) 128-145, 5 (1962) 113-124, 6 (1963) 71-100, 7 (1964) 67-76, 8-9 (1965-66) 126-170; C. Leonardi, *'Ampelos. Il simbolo della vite nell' arte pagana e paleocristiana*, Roma 1947; I. A. Richmond, *Archaeology, and the After-Life in Pagan and Christian Imagery*, London 1950; H. s'Jacob, *Idealism and Realism. A Study of Sepulchral Symbolism*, Leiden 1954; P. Testini, *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma*, Bologna 1966, blz. 253-340; R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques*, Paris 1966.

aan naam, leeftijd en biografische bijzonderheden een stempel van individualiteit opdrukken die niet even geredelijk door de figuratieve kunst kan worden bereikt. Hierbij mogen opvattingen over levenszin en hiernamaals nog behoren tot een arsenaal van troostmotieven waarvan het individu pas voor het eerst in het grafvers de rijke inhoud en de welsprekende zeggng ervaart. Doch de wendingen waarin het gevoel overheerst, vertolken wat het hart nu en hier ondervindt. Niet alsof elk individu met zelfgevonden woorden spreekt, maar in deze zin dat de mens in de fraaie expressie of in de stuntelige poging daartoe zichzelf ontlaadt, conventioneel of opricht, van de druk waarmee de doodservaring hem momenteel omvangt.

Wie niet tot de volkse laag behoort, kan het sterfgeval acteren door de *laudatio* in het familiearchief, door het dodenmasker in het atrium, door de portretbuste op het graf, door het welverzorgde columbarium der asurnen, door de grandioze tombe: aldus wordt de naam van de afgestorvene ingeschakeld in een familietraditie en de verdrietsreactie a.h.w. gevoelssober afbetaald. Voor de volksmens ligt de zaak anders, daar hij niet op een stamboom groeit, zijn gevoel niet rijkelijk anders dan met woorden kan vermunten en evenmin geleerd heeft dat hoog sociaal fatsoen het verdriet naar buiten uit toomt. De metrische vorm der inscriptie wekt daarenboven een indruk van nobele vertolking en een zekerheid van bestendiging die niet door het proza kunnen worden geëvenaard. Zowel de grootmenselijke dimensie van de nationale auteur Vergilius als de fijnbesnaarde kunst der elegiaci bieden overigens aan elke verzelaar met wat schoolonderricht een ruggesteun die voor een lapidair *carmen* wending en inhoud suggereert¹⁴.

Het gaat echter niet alleen om wat toevallige rijmelarij: niet zozeer het feit dat de grafverzen niet eens 2% der opschriften uitmaken, wel dat zij voor de helft zijn gewijd aan doden die natuurlijkerwijze het meest worden betreurd – bruid, jonge moeder, kind – bewijst dat in het *carmen* liefde en gevoel vooral in bij-

14. Vergilius, de elegiaci: zie R. Besouw, *Untersuchungen über den Einfluss der heidnischen auf die Form und die Vorstellungswelt der christlichen lateinischen Grabespoesie*, Bonn 1941, blz. 3-38; Galletier, o.c. n. 3, blz. 269-273; Hoogma, o.c. n. 5, blz. 16-20; R. Ilewycz, *Ueber den Einfluss Vergils auf die Carmina latina epigraphica*, WS 40 (1918) 68-78, 138-149, en 41 (1919) 46-51, 161-166; W. F. J. Knight, *Roman Vergil*, London 1946⁴, blz. 309-311, 322-323, 327-328; Lassère, l.c. n. 4, blz. 220-226; Lissberger, o.c. n. 3; Mariné Bigorra, o.c. n. 3, blz. 203-206; *ab eod.*, 'Locis similes' virgilianos en epigrafes hispánicas de reciente aparición, Emerita 28 (1960) 317-326; F. A. Sullivan, *Virgil and the Latin Epitaphs*, CJ 51 (1955) 17-20; J. W. Zarker, *A Vergilian Verse in the Carmina Latina Epigraphica*, CJ 56 (1961-62) 112-116. Zie nog T. Kleberg, *Juvenalis in the Carmina latina epigraphica*, Eranos 44 (1946) 421-425; Z. Popova, *Influence de Tibulle sur [les] Carmina sepulcralia latina epigraphica*, Ann. Univ. Sofia, Fac. Lettr. 61,1 (1967) 103-172; P. Veyne, *Martial, Virgile et quelques épitaphes*, REA 66 (1964) 48-52.

zondere omstandigheden én met bijzondere inspanning aandacht krijgen. Meer dan de andere trekken van verwantschap laat de gevoelsuiting derhalve toe door te dringen tot de wereld van het met name genoemde individu.

III. VERWANTSCHAP EN VERVREEMDING TUSSEN DE HEIDENSE EN DE CHRISTELIJKE CARMINA

De historische ontwikkeling speelt zich zo af dat de westerse mens zich, geografisch en/of ideologisch, in een of andere mate persoonlijk meebetrokken, 'geëngageerd' weet in de studie van het klassieke verleden. Niet alleen omdat velerlei erfgoed van gedachte, verbeelding en uitdrukking taai heeft doorgeleefd in de teelbodem der opeenvolgende beschavingsvormen, nog minder alleen omdat Renaissance en Humanisme de antieke cultuur tot ideaal hebben bevorderd. Veeleer méde omdat het christendom zijn judaïsche kiemen heeft zien wortel schieten in de antieke humus, de klassieke cultuur heeft vernieuwd in één der merkwaardigste stofwisselingen der geschiedenis, dit metabolisme heeft doorgevoerd niet uitsluitend in de traditionele elites van bloed, geld of verstand maar tevens bij de massa en, vooral, vanaf Constantijn publiekelijk, aan de nieuwe levensvormen onder- en bovenbouw heeft verleend. Zoniet als geloofsgemeenschap christelijk-rooms, althans als cultuurhistorische samenleving is de westerse beschaving dusdoende Romeins-christelijk.

Dit verloop staat in zijn beginfase wel het opvallendst geattesteerd in de vele vormen der kerkelijke literatuur, maar ook in de figuratieve kunst, in de institutionele en maatschappelijke wijzigingen, in de veelvuldige uitingen van het dagelijks leven. Ook dus in de *carmina epigraphica*. Welnu, net als de volksheidense grafverzen zich op het stuk der antieke geloofslijn zowel inschakelen in het hogere cultuurpatroon (onsterfelijkheid door de naam, geloof in het Lot) als er zich van distantiëren (terughouding tegenover de mythologische eruditie, ondoordringbaarheid voor de wijsgerige finesses), zo bieden de christelijke *carmina* gelegenheid zowel de afstand te schatten tussen de hoge patristiek en de doorsneedse opvattingen als te peilen naar de dichtheidsgraad van het geloof in het volk bezonken.

Doordat beide gemeenschappen der epigrafische metrica zich aldus naar plaats, tijd, sociale klasse en overtuigingsgewoonten tot op zekere hoogte gelijklopend ontwikkeld hebben, is hun houding tegenover het doodshebeuren enerzijds leerrijk vergelijkbaar, en kan zij anderzijds gezien worden als een soort typische boedel-

scheiding en -menging¹⁵. Dit mogen schermutselingen zijn die in de verweerschriften der Patres niet staan genoteerd, maar wel in moderne ogen boeiend zijn wegens hun sociale inslag, hun anecdotische getuigeniswaarde of een historiciteit die reeds aan de Middeleeuwen bouwt. Zij zijn echter op bescheiden wijze nog meer: uitingen zowel van de cultuurverbondenheid toentertijd als van de ideologische oppositie en, na de vierde eeuw, illustratie van het groeiproces der christelijke overtuiging uit en in een uitdrukkelijk antieke textuur.

De verwantschap tussen de heidense *carmina epigraphica* die tot uit de vierde eeuw stammen, en de zowat 800 christelijke waarvan het genre start op het late einde van de derde eeuw en tot 650/700 mag reiken, is materieel onmiskenbaar. Beide domeinen bezitten uiteraard de lapidaire metrische, haast epigrammatische vorm en putten gelijkelijk graag uit klassieke reminiscenties, uit Vergilius in albeheersende mate. Beide kennen drie grote soorten, wij-, ere- en vooral funeraire inscripties. Ook inhoudelijk (de grafverzen zijn hier verreweg het belangrijkste) vertonen zij verwantschap in opbouw, gedachte en verwoording, niet uitsluitend als biografische beschrijving, als individuele toepassing, als geleid door het adagium *de mortuis nil nisi bene*. Ook in de christelijke opschriften beoogt de lof voor de dode zijn nagedachtenis verdiend voor de eeuwigheid vast te leggen, wordt de gevoelstoon duidelijk aangeslagen, het menselijk lot beschreven in zijn topmoment van het sterven, en worden de consolatorische motieven nog gedeeltelijk ontleend aan een wijsheid die uit generaties berusting is gegroeid.

Of deze verwantschap resulteert uit een rechtstreekse beïnvloeding der christelijke *carmina* door het heidense precedent, is een vraag waarop, naar vormelijke zijde, mits enige goede wil positief kan worden geantwoord. Het christelijk aanleunen echter bij de klassieke dichters mag nog stoelen op de geplogenheid van het funerair-epigrafische genre, maar is, luidens de diversiteit der *loci similes*, niet woordelijk via de heidense grafverzen gebeurd,

15. Zie o.m. R. Aigrain, *Comment utiliser pour l'histoire les inscriptions chrétiennes*, Rev. Hist. Egl. France 18 (1932) 289-340, hier 332-337; Besouw, o.c. n. 14, blz. 39-128; O. Beyer, *Frühchristliche Sinnbilder und Inschriften* (...), Kassel 1954, blz. 11-20; Grossi Gondi, o.c. n. 5, blz. 403-422, 446-453; C. M. Kaufmann, *Die sepulcralen Jenseitsdenkmäler der Antike und des Urchristentums* (...), Mainz 1900, blz. 3-103; B. I. Knott, *The Christian 'Special Language' in the Inscriptions*, Vig Chr 10 (1956) 65-79, hier 77-79; Lattimore, o.c. n. 3, blz. 301-340; Le Blant, *Manuel*, o.c. n. 5, blz. 4-5, 58; *ab eod.*, *Epigraphie*, o.c. n. 4, blz. 2-7; Lissberger, o.c. n. 3, blz. 45-55; Mariné Bigorra, o.c. n. 3, blz. 198-199; Monceaux, *Enquête*, l.c. n. 5, blz. 180-183; H. Nordberg, *Eléments païens dans les tituli chrétiens de Rome*, in Zilliacus, o.c. n. 13, blz. 211-229.

wel langs het onderwijs, de christelijke dichters en een 'epigrafische vergiliaan' als paus Damasus om. De rechtstreekse formele afhankelijkheid van de christelijke epitaphia t.o.v. de heidense loopt overigens even zelden als de vormelijke aanwezigheid der niet-christelijke literatuur uit op een beïnvloeding naar inhoud¹⁶. Zo is het sterven, zowel als voltrekking van het menselijk lot als in zijn onverhoeds verschijnen, een algemeenmenselijke ervaring die, daarenboven, op basis van de christelijke leer een eigen ethische en heilshistorische draagwijdte verwerft. Even zo worden de elementen van de antieke grafcultus, die vanzelfsprekend niet uit de grafverzen zijn ontstaan maar hoogstens erin worden vermeld (licht, bloemen, *refrigerium* e.d.), door de christelijke opvatting alleen als uitgezuiverd enigermate in de inscripties behouden. Nog zo worden de troostmotieven door de christelijke *consolatio*-topiek gezeefd, net als de formulering der christelijke hiernamaalsvoorstelling met overgeërfde woorden een nieuwe inhoud dekt. Mag deze bewuste afstandname in het algemeen pleiten voor de ernst waarvan ook de heidense grafverzen fundamenteel zijn doordrenkt, dan resten in het bijzonder als elementen die uit het heidense genre naar het christelijke zijn overgegroeid vooral: de band met de levenden door de aanspreekvorm in stand gehouden, de waardering voor het stenen vers als bestendiging der nagedachtenis, de centrale plaats van de mens in de grafinscriptie, dientengevolge de haast toevallige keuze der eschatologische bijzonderheden, en de overtuiging dat de liefde der naastbestaanden zich niet definitiever kan fixeren dan in het gevoelvolle *carmen*.

Wordt aldus reeds vanuit de invloedsrelatie de omvang der uitwendige verwantschap tussen de heidense en de christelijke (funeraire) versinscripties ingeperkt, de grens kan eveneens worden scherp gesteld door een nauwkeuriger ontleding van hun onderlinge gelijkenis. Wat de vorm betreft, de christelijke *carmina* verschijnen niet langer in de vele metrische gedaanten die in het heidense genre in zwang waren geweest, doch beperken zich tot de dactylische hexameter en het elegisch distichon¹⁷. Anderzijds

16. Cfr Besouw, *o.c.* n. 14, blz. 129-149; M. H. Hengstl, *Totenklage und Nachruf in der mittellateinischen Literatur seit dem Ausgang der Antike*, Würzburg 1936, blz. 9-10; R. Keydell, *s.v.* Epigramm, in *RAC* 5 (1962) 539-577, hier 569-574; Monceaux, *Histoire littéraire, o.c.* n. 2, blz. 431, 438, 448-449; Pfohl, *o.c.* n. 9, blz. 36-37.

17. Onder de 550 christelijke CE in de verzameling van Buecheler & Lommatzsch opgenomen zijn alleen de volgende 13 nrs niet dactylisch (de 25 commatica buiten beschouwing gelaten, daar deze praktisch alle dactylisch klinken): iambi senarii in CE 115, 1874 en 1875, iambi dimetri in CE 223, hendecasyllabi in CE 1516 en 2141, paroemiaci in CE 2144 en 2145, decasyllabi alcaici (?) in CE 2147, polymetra

boeten zij vaak de traditionele bondigheid der epigrafische poëzie in, dijen uit van opschrift tot lijkrede en versifiëren allengs date-ringselementen die voordien bij voorkeur deel uitmaakten van een *prae-* of *subscriptum* in proza. Een en ander is echter niet eigen aan de christelijke inscripties alleen. Ook in de heidense tituli van de late derde en vierde eeuw is merkbaar (het verschijnsel is trouwens vanuit de fraaie letteren zelf te verklaren) hoe de grafpoëzie zowel naar vormverscheidenheid verarmt als aan gebaldheid verliest. Bepaalde hoofdsorten van de metrische epigrafie houden zich nog alleen naar naam overeind: de wij-inscripties worden vervangen door inwijdingstituli van *memoriae*, baptisteria en kerken, terwijl de ere-inscripties plaats ruimen voor elogia van martelaren waarin het aandeel van paus Damasus toonaangevend werkt. Tijdgebonden is natuurlijk dat aan christelijke zijde enerzijds de metrische graffiti ontbreken, anderzijds een bepaalde uitvoeringstechniek veld wint, met name de inscriptie in het (vloer)mozaïek.

Inhoudelijk, vervolgens, bergen de christelijke opschriften onder een gehandhaafde opbouw een gewijzigde lading. De lof voor de goede eigenschappen wordt een hulde aan de christelijke deugden door de afgestorvene beoefend, net als de vereeuwiging der nagedachtenis niet langer op aardse voortreffelijkheid stoelt, wel op de onvergankelijke en zaligmakende waarde der christelijke verdiensten. De schrijvende gevoelston wordt, ondanks de lering terzake der christelijke ascese en *consolatio*, wel niet uitgebannen, doch schier overal krachtens de nieuwe levensopvatting getemperd. Blijven bepaalde troostmotieven nog eender luiden (onontwikkelaarheid van het Lot, algemene wet van het sterven, aandacht der godheid voor de jonge mens, hoop op hereniging, duurzaamheid der herinnering), zij zijn voortaan door de christenen op de persoonlijke God, op de verlossende Christus, op Voorzienigheid en retributief hiernamaals betrokken en dusdoende grondig georiënteerd.

Tot dusver is sprake van gemeenschappelijke trekken waaruit, naar de wet van alle verwantschap, de heidense en christelijke (funerair-)epigrafische teksten een respectievelijk eigen gelaat samenstellen. Andere karakteristieken wijzen er daarentegen op dat de christelijke grafverzen litterairhistorisch wel veelszins als concomitantie en voortzetting van de heidense funeraire traditie gelden, maar er zich tevens, onvermijdelijk en bewust, cultuurhistorisch van vervreemden.

in CE 1543, 1560 AB, 1561 en 1562. De verzameling in haar geheel (2299 nrs) telt echter ca 380 niet-dactylische CE (de commatica én de fragmenta hier, terecht, als dactylisch beschouwd).

De wijziging in het 'publiek' der grafverzen is hiervan een duidelijk symptoom. Ongetwijfeld verschijnen vanaf het Dominaat, allicht tengevolge zowel van de vermindering der mogelijkheden om anderszins faam te oogsten als van de nieuwe aristocratische belangstelling in zake godsdienstbeleving, in de epigrafische poëzie ook de hogere standen uit de heidense wereld. Dit wordt eveneens voor de christelijke kringen het geval. Hier ligt de vernieuwing echter meer opvallend elders. Enerzijds dunt de volksere aanwezigheid in de grafverzen uit door de laagstand der economische conjunctuur en zelfs reeds door de afname der cultuurspreiding. Anderzijds dringen de kerkelijke kaders ook in de epigrafie naar voor. Elogia en *dedicationes* worden een veelvuldige typisch-christelijke hulde, versiering en vereeuwiging. Het grafvers verlaat de openbare weg om vanuit de bidplaats niet alleen als bestendiging van 's mensen naam maar als uitdrukkelijke belering te fungeren. De leidinggevende groep der godsdienstige organisatie die in de heidense grafpoëzie ten enenmale ontbreekt, trekt, door de inscripties van pausen, bisschoppen, priesters, abten, kloosterlingen, kerkelijke waardigheidsbekleders van allerlei rang, in groeiende mate het epigrafische domein naar zich toe.

Ook wat de auteurs der epigrafische poëzie aangaat, is de verschuiving klaar. Het heidense genre is, op een paar irrelevante uitzonderingen na, anoniem en zelfs meestendeels ongedateerd, hetgeen zowel aan zijn doorzichtelijkheid als aan zijn getuigeniswaarde afbreuk doet. De christelijke *carmina*, beter gedateerd, hebben wél vaak een aanzienlijk auteur: Damasus, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, Paulinus van Nola, Paulinus van Périgueux, Leo Magnus, Sidonius Apollinaris, Luxorius, Ennodius, Arator, Venantius Fortunatus, — hoewel hier niet voor elk epigrafisch klinkend vers, indien het alleen litterair bewaard bleef, vaststaat of het metterdaad ooit op duurzaam materiaal is uitgevoerd.

Een derde uitzicht van het nieuwe 'epigrafisch publiek' betreft de leeftijdscategorie van de dode door het grafvers gehuldigd. In de heidense inscripties lag de aandacht voor de jonge afgestorvenen bijzonder hoog, wat niet alleen hieruit blijkt dat ruim 50% van het globale aantal en minstens 90% der aangrijpende tituli aan hen is opgedragen, maar ook uit het feit dat een reeks motieven overwegend aan hen alleen is voorbehouden (o.m. het licht als maat van de levensduur, het licht als levenssfeer, het licht als beeld van het menselijk leven, de levensbloei). In de christelijke *carmina* echter daalt het aantal jonge afgestorvenen opvallend laag, terwijl de zo even genoemde motieven (en hierin mag zich een vormelijke invloed van de heidense inscripties op de christe-

lijke duidelijk manifesteren) geredelijk op oudere doden worden toegepast¹⁸.

Het vergt geen betoog dat voornoemde vernieuwing minder door een wijziging in de politieke, sociale en economische structuren is veroorzaakt dan door een ommekeer in de grondhouding t.o.v. leven en dood. De vraagstelling naar het wezen van het levensbeginsel in de mens, naar de plaats van de mens als individu en als lid van de gemeenschap, naar de bekliving van de menselijke daad in verband met zijn uiteindelijke lot is weliswaar ook aan de heidense gedachte niet vreemd, maar dan in kringen en geschriften die op de epigrafische poëzie vóór het einde van de derde eeuw ternaauwernood vat krijgen. De christelijke opschriften nu worden door deze problematiek niet rechtstreeks aangesproken, zelfs niet in zover zij niet langer hoofdzakelijk tot de volksere laag behoren. Hier domineert veeleer de soteriologische boodschap en de verkondiging van een ethica die niet op een wijsgerige reflexie maar op de gelovige aanvaarding van het goddelijk gebod is gegrondvest. Anders gezegd, de inhoud der christelijke grafverzen ressorteert, vanuit het standpunt der vroegchristenen althans, enigermate beter onder de heilsgeschiedenis dan onder de cultuurhistorie.

Kern van het bestaan is, ook voor het publiek der christelijke opschriften, de verlossende God Christus door wiens dood en verrijzenis het sterven van de gelovige mens uitmondt op een gelukkig hiernamaals waarin het lichaam uitdrukkelijk is meebetrokken. Voor dit hiernamaals is niet de lokalisatie essentieel, wel het *esse in Christo*, de opname in de zalige gemeenschap, de zege op de wezensontleding door de antieke dood op de mens gepleegd¹⁹. Op dit soteriologisch-ethisch fundament bouwt het vroegchristendom, vanuit zijn inbedding in de antieke cultuur, allengs een wereldbeschouwing uit waarin, enerzijds, het aards bestaan krachtens het goddelijk heilsbestel zijn opdracht nauwkeurig omschreven krijgt, anderzijds de zaligheidsconditie ver-

18. Zie Sanders, *Licht en duisternis*, o.c. n. 8, blz. 13-28, 42-63, 84-100, 862-875.

19. Christelijke levensgerichtheid grondig anders: zie bv. G. Bardy, *La conversion au christianisme durant les premiers siècles*, Paris 1949, blz. 117-210; Ch. Favez, *La consolation latine chrétienne*, Paris 1937, blz. 75-167; J. A. Fischer, *Studien zum Todesgedanken in der alten Kirche*, (...), I, München 1954, blz. 73-315; G. B. Ladner, *The Idea of Reform* (...), Cambridge Mass. 1959, blz. 133-315; E. Mâle, *La fin du paganisme en Gaule* (...), Paris 1950 (repr. 1962), blz. 53-60; W. Nestle, *Die Haupteinwände des antiken Denkens gegen das Christentum*, ARW 37 (1941-42) 51-100 (= *Griechische Studien*, Stuttgart 1948, blz. 597-660); A. D. Nock, *Conversion* (...), Oxford 1933, blz. 213-221; I. Opelt, *Griechische und lateinische Bezeichnungen der Nichtchristen*, Vig Chr 19 (1965) 1-22; K. Pruemmer, *Christentum als Neuheitserlebnis* (...), Freiburg i.Br. 1939; Rush, o.c. n. 4, blz. 1-22, 72-86; L. Salvatorelli, *La moralità religiosa nell' Italia del quinto secolo*, Ric.Relig. 7 (1931) 410-449.

duidelijkt wordt zowel door de wijsgerige ontleding van het menselijk wezen als door de interpretatie van het hiernamaals in het licht van de vigerende kosmische ordening.

De oorspronkelijke basis der christelijke belijdenis, d.i. de zekerheid der persoonlijke verlossing door, met en in Christus, wordt daardoor in de christelijke *carmina* menigmaal overwoekerd door een dualistisch-getinte beschrijving van het respectieve lot van lichaam en ziel en, meer nog, door een verbeeldingrijke voorstelling van plaats en uitzicht van het zaligheidsland, van toestand en bezigheden van de zaligen²⁰. Dit vloeit mede voort uit het feit, ten eerste, dat, net als voor de heidenen gebruikelijk was, in de christelijke metrische opschriften de mens als geconfronteerd met het eigen stervenslot centraal staat, niet de godheid, niet het credo, – ten tweede, dat de fundamentele geloofsinhoud inzake sterven en voortbestaan stilaan onlosmakelijk genoeg in de christelijke mentaliteit verankerd lag om zich vanaf de vierde eeuw hoofdzakelijk in een gedachtelijke en imaginatieve verlening te manifesteren. Dit mag meteen verklaren waarom meestal in de christelijke grafverzen niet alleen allusies op het sacramentele leven of echo's uit de theologische disputen over het wezen der godheid ontbreken, maar zelfs vermeldingen van verrijzenis en oordeel betrekkelijk karig voorkomen.

Het nieuwe publiek der grafverzen brengt daarenboven, vanuit de ommekeer die zich in de grondhouding t.o.v. leven en dood heeft doorgezet, in een aantal traditionele elementen uit de heidense inscripties grondige wijzigingen aan. Hierdoor staat de vervreemding tussen het pagane en het christelijke funerair-epigrafische domein voortaan formeel en inhoudelijk vast.

Wat vooreerst het bestaan op aarde betreft, de christelijke opschriften hechten, anders dan de heidense deden, minder belang aan de notering van de leeftijd dan aan de vermelding van de stervensdag. De nauwgezette opgave van leeftijd houdt kennelijk verband met de opvatting van het leven als unieke waarde en met het geloof in het (astrologische) Lot, het vastleggen van de stervensdag daarentegen beoogt de christelijke *commemoratio* en onderstreept misschien de intrede in het ware leven. Het aardse bestaan der heidense grafverzen – *o iucundum lumen superum, o vitae iucunda voluptas*, zo vangt een Romeinse inscriptie aan (CE 963,1) – slaat immers voor de christenen, ook volgens de

20. Zie H. Finé, *Die Terminologie der Jenseitsvorstellungen bei Tertullian (...)*, Bonn 1958, blz. 113-231; Fischer, *o.c.* n. 19, blz. 25-49; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 304-306, 309-311, 313-316; Sanders, *Licht en duisternis*, *o.c.* n. 8, blz. 414-427, 478-485, 502-513, 674-701; S. Scaglia, *Nozioni archaeologiae christianae (...)*, II, 1, *Epigraphia*, Romae 1909, blz. 256-257; Van Bleek, *o.c.* n. 10, blz. 116-118.

opschriften, om van lichtvolle sfeer tot duisternis, het lieve lichaam wordt een kerker voor de ziel, de wereld is nog slechts actieve boosheid of hoogstens een voorlopige behuizing²¹. Zo wordt meteen het aardse licht, dit zuiverste beeld van wat het bestaan voor de antieke mens in al zijn dimensies betekende, relatief, *haec lux*. Zo ook ruimt de *viator* uit de heidense inscripties mét het *memento vivere* plaats voor de christelijke *lector* bij wie om gebed wordt verzocht, en verdwijnt geleidelijk de wens der naast-bestaanden om in het graf met de dode te worden herenigd.

In verband vervolgens met het bestaan na de dood, gaat de voorstelling der *umbra* verloren, net als het thema der droomverschijning van de afgestorvene aan de overlevenden en het motief der *silentes* uit de Onderwereld. Typisch christelijk is positief, vanop het aardse vlak, de opvatting der doden als *dormientes* en, vanuit het standpunt van het voortbestaan, de beschrijving der zaligheid als gemeenschapsbeleving.

Alle diversiteit in woord, wending, zintuigelijke en gedachtelijke voorstelling ten spijt, voeren geloof en kerkelijk gezag terzake tot een fundamentele eenheid der opvattingen die door de Bijbel wordt gestut en overigens, naar motieven en formuleringen, gevoed²².

Het Nieuwe Testament levert hierbij het duidelijkst een bijdrage tot de positieve waardering der christelijke *conditio*. Ook het vroegst, althans in de proza-inscripties vóór 300. Reiken de heidense proza-tituli doorgaans slechts met een enkel gevoelswoord uit boven het peil der nuchtere vermelding, de christelijke daarentegen, zo één zo alle doortrokken van heilszekerheid, vormen één indrukwekkende belijdenis van het geloof in Christus. In de versinscripties duiken tevens, uiteraard niet in woordelijk citaat, onmiskenbare neotestamentaire motieven op: zintuigelijk geaarde als dit van de Oordeelstropet, dogmatische als deze der hergeboorte door het water en der lichamelijke verrijzenis en, nog het omvangrijkst, themata die elke christelijk-litteraire uiting hebben verrijkt, als het beeld van de Herder en de wolf, van de Bruidegom en de maagden, van de christelijke atleet en de krans en palm der zegepraal.

21. O.a. R. Aigrain, *Manuel d'épigraphie chrétienne*, I, Paris 1912, blz. 5-12; R. Frick, *Die Geschichte des Reich-Gottes-Gedankens in der alten Kirche* (...), Giessen 1928, blz. 75-82; Friedlaender, *o.c.* n. 9, blz. 393-397; J. P. Kirsch, *Die Acclamationen und Gebete der altchristlichen Grabschriften*, Köln 1897, blz. 1-8; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 339-340; Sanders, *Licht en duisternis*, *o.c.* n. 8, blz. 132-190, 275-286, 309-318.

22. Zie bv. De Capitani d'Arzago, *o.c.* n. 5, blz. 64-65; H. Delehay, *Sanctus* (...), Bruxelles 1927 (repr. 1954), blz. 24-51; J. Gensichen, *De Scripturae Sacrae vestigiis in inscriptionibus Latinis christianis*, Gryphiae 1910; Grossi Gondi, *o.c.* n. 5, blz. 347-355; Knott, *l.c.* n. 15, blz. 77-78.

Het Oude Testament heeft, zijn invloed via het Nieuwe Testament niet te na gesproken, vooral op de (vroeg)middeleeuwse inscripties ingewerkt. Het leven als vergankelijke bloei, als rook en schaduw, de mens als stof en asse, de wormen der verrotting en het hartstochtelijke *memento mori* dat hieruit resulteert, geven veterotestamentaire opvattingen weer waardoor pas de middeleeuwse mens is aangegrepen. De laatantieke christenen zijn echter nog stevig geworteld in de heidens-funeraire eufemismen, en meer beziel door de positieve inhoud der christelijke heilsboodschap dan ontredderd door een onderwaardering voor het menselijk bestaan die zich vanuit een bar soort ascese gaat ontwikkelen.

Een dergelijke vervreemding is geen ééndagswerk, net als zij niet voor ieder motief even helder voorligt. Het uiteengroeien van het heidense en van het christelijke funerair-epigrafische genre kan zelfs het boeiendst zijn, waar geloofsinhoud en voorstellingswijze niet alleen in elk van beide levensopvattingen nauw met elkaar zijn verweven, maar ook van het ene domein naar het andere lijken over te groeien of althans door beide in hoge mate gelijkkluidend te worden verwoord. Aldus het thema 'bloei en bloemen', of de opvatting over wezen, uitzicht en werking der infernale machten, of nog de zintuigelijke voorstelling en lokalisatie van het gelukzalige hiernamaals²³. Litteraire en rituele gewoonten, klassiek en bijbels erfgoed, verbeelding en antieke wetenschap, algemeenmenselijke ervaring en specifieke ethische eisen, geloof en bijgeloof zijn hier bijeengesteld tot een magma dat zich niet steeds in zijn componenten laat ontbinden.

In een uiteenzetting als onderhavige is zwaarwichtigheid een zonde die onverholen om de hoek kijkt. Allicht vooral omdat door de veralgemening het individu aan de greep ontsnapt en een ideaalbeeld wordt bijengeschetst uit honderd verspreide trek-

23. Algemeen: zie A. Audin & Y. Burnand, in REA 61 (1959) 329-335, en in RivAC 35 (1959) 51-70; Galletier, *o.c.* n. 3, blz. 3, 12; E. Gjerstad, *Tod und Leben* (...), ARW 26 (1928) 152-186; P. Goessler, *Germanisch-christliches an Kirchen und Friedhöfen Südwestdeutschlands*, ARW 35 (1938) 65-92.

Bloei en bloemen: K. Baus, *Der Kranz in Antike und Christentum* (...), Bonn 1940 (repr. 1965), blz. 113-142, 180-190; H. Krummrey, *Interpretationen lateinischer Versinschriften*, Halle/Saale 1961, blz. 8-10; *ab eod.*, in *Helikon* 3 (1963) 292-296; Lattimore, *o.c.* n. 3, blz. 195-198; Sanders, *Bijdrage*, *o.c.* n. 8, blz. 366-402; *ab eod.*, *Licht en duisternis*, *o.c.* n. 8, blz. 862-923.

Infernale machten: Sanders, *Licht en duisternis*, *o.c.* n. 8, blz. 237-275; mooi voorbeeld bij C. Gallavotti, in RFIC 40 (1962) 186-190.

Zintuigelijkheid: Kaufmann, *o.c.* n. 15, blz. 3-38, 63-77; Sanders, *Licht en duisternis*, *o.c.* n. 8, blz. 387-447; Scaglia, *o.c.* n. 20, blz. 254-256; Sr Sylvia Mary, *Nostalgia for Paradise*, London 1965, blz. 59-149; Van Bleek, *o.c.* n. 10, blz. 71-75.

ken²⁴. De globale vaststelling vertekent desondanks niet reddeloos de diepere gebondenheid der losse feiten: ook uit de kleinkunst der grafverzen blijkt veelszins, met een woord van Franz Joseph Dölger, de 'Auseinandersetzung zwischen Antike und Christentum'.

24. „Etudiée seule, chacune des inscriptions que je vais tenter d'expliquer apporte, certes, peu de faits; mais leur réunion parle d'une voix éloquente et, mieux peut-être que les anciens écrits, nous dit les croyances, les secrets instincts, les espérances de nos pères": aldus reeds ruim een eeuw geleden Edmond Le Blant in de inleiding van zijn *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*, I, Paris 1856, blz. I.